
● Ανακοινώσεις

Προβλήματα της σπουδής της Βυζαντινής φιλοσοφίας

Χαρά Κουτροφίνη

Στόχος της εργασίας αυτής είναι να αναδειχθεί και να ερμηνευθεί η περιπλοκότητα με την οποία διαμορφώνεται η βυζαντινή φιλοσοφική σκέψη στο πλαίσιο των θρησκευτικών επιδράσεων του αναδυόμενου Χριστιανισμού και πως η σύμπλεξη των δύο αυτών, δηλαδή φιλοσοφίας και θεολογίας, δημιουργεί, ή εξαναγκάζει στη δημιουργία μιας νέας αντίληψης για την ουσία της φιλοσοφίας και για τους τρόπους με τους οποίους αυτή μπορεί να ασκηθεί. Μία από τις βασικότερες παραμέτρους που πρέπει να λάβει υπόψη ο ερευνητής κατά τη μελέτη του ευρύτατου και πολυσχιδούς κεφαλαίου που αφορά στον βυζαντινό κόσμο είναι πρώτα απ' όλα ο βαθμός ευπλαστότητας αυτού του ιστορικού πεδίου, ο οποίος επιφέρει αναπόφευκτα μία, πολλές φορές, ασύλληπτη ρευστότητα εν σχέσει με τις διάφορες διανοητικές κατευθύνσεις που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο αυτή, παράμετροι που εξαναγκάζουν σε ιδιαίτερα προσαρμοσμένες μεθοδολογικές επιλογές, οι οποίες θα πρέπει να βρίσκονται σε άμεση εξάρτηση από τις ειδικές απαιτήσεις που προβάλλει η διανοητική αυτή περιοχή του Βυζαντίου. Πρόκειται για μία περίοδο της οποίας η ερμηνευτική θεώρηση αποτυγχάνει μάλλον να σταθεί στο επίπεδο μιας σωρευτικής διαδικασίας βάσει της οποίας ολόκληρη η περίοδος, με όλες τις ιδιαίτερες εκφάνσεις της, εκλαμβάνεται ως ένα ομοιόμορφο σύνολο. Η διερεύνηση των όποιων φιλοσοφικο-θεολογικών παραγωγών θα πρέπει να γίνει στη βάση μιας διαδικασίας συλλογής κομματιών που πολύ συχνά εμφανίζουν απροσπέλαστη ασυμβατότητα μεταξύ τους, παρά ως μία συνεχής δυναμική έρευνα. Επομένως οι προσδοκίες του ερευνητή για μία ομαλή ιστορική διαδρομή κάμπτονται, αφού θα συναντήσει περισσότερες ρήξεις παρά συνέχειες.

Η θέση της βυζαντινής φιλοσοφίας στον Διαφωτισμό και τα πραγματολογικά προβλήματα

Οι διαρκείς μετατοπίσεις και διαφοροποιήσεις που συντελούνται σε όλη τη διάρκεια της περιόδου, μπορούν εν μέρει να ερμηνευθούν ακριβώς στο μέτρο που λαμβάνεται υπόψη αυτή η διάρκεια, το εκτεταμένο δηλαδή χρονικό διάστημα μέσα στο οποίο εκτείνεται με όλες της τις ιδιοτυπίες η βυζαντινή εποχή. Ποιος μπορεί να εγγυηθεί ότι ένα κάποιο από τα τμήματα ενός διαστήματος χιλίων ετών μπορεί να έχει έστω και υποτυπώδη συνάφεια με τη δεύτερη ή τρίτη, ας πούμε, εκατονταετία; Επομένως, ίσως υπάρχει μία αναπαράσταση του βυζαντινού επιστημικού πεδίου ως διατεταγμένου με μία χονδρική απόδοση, -αποτέλεσμα το οποίο δημιουργείται και εξαιτίας των μεγάλων χρονικών αποστάσεων-, που κωλαίνει ακόμη περισσότερο την κατανόηση των ιδιόμορφων διακυμάνσεων που ακολουθεί η διανοητική παραγωγή. Η ένταξη του βυζαντινού φιλοσοφικού κόσμου στην ανθρώπινη συνείδηση έγινε με όρους κάπως χαοτικούς, αφού η κατηγοριοποίηση του αχανούς αυτού πεδίου επιλέχθηκε να γίνει στο πλαίσιο μιας ποσοτικής διαδικασίας, να ανταποκρίνεται δηλαδή στη χρονολογική του υπόσταση ως μία διευκρινισμένη περίοδος, παρά στο επίπεδο μιας ποιοτικής διάκρισης των διάφορων φιλοσοφικών όψεων. Αυτή η κατάληξη οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι η ενασχόληση με τη βυζαντινή εποχή εναποτέθηκε αρχικά στη φιλολογική μέριμνα (ιστορικών, θεολόγων, φιλόλογων) και όχι στη φιλοσοφική, με αποτέλεσμα η περίοδος αυτή να έχει αντιμετωπιστεί ίσως κάπως με όρους «αρχειοθέτησης» παρά με όρους που οδηγούν σε μία βαθύτερη κατανόηση και ερμηνεία των διαστάσεών της.

Η νεωτερική ιδεολογία του 18^{ου} αιώνα συντίθεται ως μία εξ ορισμού πολεμική ιδεολογία, που αντίκειται σε οτιδήποτε φέρει μία σκοταδιστική παράδοση, προάγοντας το ανθρωπιστικό πνεύμα απελευθερωμένο από θεολογικές επιταγές και από πρακτικές οι οποίες απομακρύνουν το υποκείμενο από την αυτόνομη ανάπτυξή του. Ωστόσο οι νεωτερικές αυτές βλέψεις δεν κατορθώνουν να εμφιλοχωρήσουν στο πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσονται δεδομένου ότι η ιστορική συγκυρία του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, η οποία συνιστά ανεπανόρθωτο πλήγμα στις ανθρωπιστικές διακηρύξεις του Διαφωτισμού, θα οδηγήσει σε μία αναγκαστική αναθεώρηση των ιστορικών εμπειριών του ευρωπαϊκού υποκειμένου, μία αναθεώρηση που συνεπάγεται και την αλλαγή βίωσης της βυζαντινής εμπειρίας. Επιπρόσθετα το δυτικοευρωπαϊκό υποκείμενο παρεμποδίζεται ως προς την επίτευξη της μέχρι πρότινος λειτουργίας-ιδιότητάς του ως

κριτηρίου για τον ορισμό των πραγμάτων του κόσμου και ο απευκταίος μεσαιωνικός χαρακτήρας του Βυζαντίου, που προηγουμένως δημιουργούσε κλίμα αποθάρρυνσης για τους μελετητές, φαίνεται τώρα να αποδυναμώνεται μπροστά στις αποτρόπαιες συνέπειες του πολέμου. Κατ' αυτόν τον τρόπο διανοίγεται μία οδός προς τη θεώρηση του βυζαντινού κόσμου και τη δυνατότητα συμπερίληψής του στο ιστορικό γίγνεσθαι.

Η χριστιανική αντίληψη ερείδεται στην αδιαπραγμάτευτη πραγματικότητα της ανθρώπινης κακίας. Ο άνθρωπος στερείται αρετών και αγνότητας και ο χριστιανισμός τον καθοδηγεί έτσι ώστε να είναι κατά ένα μέρος τουλάχιστον εγγύτερα της ενάρετης ζωής, κάτι όμως που δεν συμβαίνει ποτέ ολοκληρωτικά, παρά μόνο μέσω της Αποκάλυψης και της Θείας Χάρης.¹ Αυτές ακριβώς τις παραδοχές θα προσπαθήσει να απαλείψει ο Διαφωτισμός στην προσπάθειά του να θέσει τα θεμέλια μίας νέας εποχής, ρητά απομακρυσμένης από το μεσαιωνικό παράδειγμα.² Ωστόσο, υπάρχει η άποψη ότι κατά τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που έπονται της μεσαιωνικής περιόδου, στο πλαίσιο της καταπολέμησής της, χρησιμοποιούνται αντιστρόφως τα ίδια μέσα που τη συνιστούν. Υποστηρίζεται δηλαδή ότι ο Διαφωτισμός έρχεται σε αντιπαράθεση με το προγενέστερο βαρύ κλίμα του θεολογισμού, οργανώνεται όμως πάνω σε μία θεμελιώδη αντίφαση που ομοιάζει επικίνδυνα με τη βυζαντινή κοσμοθεωρία. Ο Voltaire για παράδειγμα τονίζει την αναγκαιότητα να εφευρεθεί ένας Θεός, εάν δεν υπάρχει, ένας Θεός που θα λειτουργήσει ως εγγυητής των κοινωνικά απαραίτητων αξιών.³ Το νεωτερικό κράτος φέρεται ως αντίποδας στον θρησκευτικό θεσμό, ενσωματώνει όμως αρχές που καταφάσκουν στη θρησκεία στο μέτρο, όμως, που αποσκοπούν στην επίτευξη της κοινωνικής ειρήνης. Η θρησκευτική ανοχή αποτελεί μία από τις αρχές αυτές.⁴ Έτσι λοιπόν το νεωτερικό κράτος θα οργανωθεί μεν επάνω στις ορθολογικές εξαγγελίες του νεωτερισμού, αλλά θα διατηρήσει το πνεύμα του Χριστιανισμού και αυτό γιατί δεν μπορεί να το εξαρθρώσει ολοσχερώς. Η συνέχισή του είναι αναπόφευκτη μιας και η διάρθρωση των νέων ιδεολογιών δεν μπορεί να γίνει κατά πλήρη αντιδιαστολή με τα προηγθέντα. Αυτό που μπορεί να συμβεί είναι η κατάλυση της εκκλησιαστικής εξουσίας, όχι όμως της θεολογίας.

¹ Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1977, σ. 26-27.

² Γεώργιος Αραμπατζής, *Για το επιστημικό πεδίο της Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, Αθήνα 2017, σ. 15-16.

³ Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 2008, σ. 13-15.

⁴ Στο ίδιο, υποσ. 7 σ. 16.

Ένα ακόμη θεμελιώδες, ερμηνευτικής φύσεως ζήτημα, έχει να κάνει με το κατά πόσο η βυζαντινή φιλοσοφία μπορεί να θεωρηθεί απότοκος της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας ή αν μπορεί να υποτεθεί ότι υπάρχουν έστω θεμελιώδεις βαθμοί «συγγένειας» με το ελληνικό φιλοσοφικό παρελθόν. Μελετητές της βυζαντινής φιλοσοφίας, όπως ο Κ. Νιάρχος και Ν. Πολίτης,⁵ κατανοούν τα φιλοσοφικά προϊόντα της περιόδου αυτής σε στενή συνδιαλλαγή με αυτά της κλασικής εποχής.⁶ Ο Βασίλειος Τατάκης, που έθεσε τις βάσεις για την αντιμετώπιση της βυζαντινής φιλοσοφίας ως αυτόνομο επιστημονικό πεδίο, προσλαμβάνει τη χριστιανική φιλοσοφία σε στενή επαφή με την αρχαία ελληνική. Το Βυζάντιο έχει επανειλημμένα κατηγορηθεί ως μία ασιατικού τύπου δεσποτεία, μία διατύπωση που σαφώς δεν υπονοεί ιδιαίτερα θετικές συνδηλώσεις. Αυτό που ίσως έχει σημασία, ιδίως για τον νεοελληνικό πολιτισμό και περισσότερο ακόμη για αυτόν που πρωτο-συστήνεται τόσο προεπαναστατικά όσο και κατά τις μετέπειτα εξελίξεις, είναι ότι η θεώρηση του Βυζαντίου ως συνδεδεμένου αρμού προς την ελληνική αρχαιότητα, δημιουργεί προοπτικές «απενεχοποίησης» της μεσαιωνικής αυτής περιόδου και εξομαλύνει την ένταξή της στην πορεία της ελληνικής ιστορίας. Μία τέτοια διαδικασία διευκολύνεται σημαντικά όταν η έρευνα καταφάσκει σε μία σύνδεση της θεολογικής παραγωγής του Βυζαντίου με τη φιλοσοφία της αρχαίας Ελλάδος.

Πέρα όμως από τα ελληνικά πράγματα, οι περισσότεροι μελετητές και κυρίως οι θεωρητικοί του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ασχολήθηκαν με τη βυζαντινή φιλοσοφία μέσα από ένα αρνητικό πρίσμα. Έθεσαν δηλαδή τη βυζαντινή διάνοηση στη σφαίρα της θεολογίας και την απέκλεισαν από αυτήν της φιλοσοφίας, υποστηρίζοντας την ακαταλληλότητα που παρουσιάζουν στη συνύπαρξή τους οι όροι χριστιανισμός και φιλοσοφική σκέψη.⁷ Σύμφωνα με τον Τατάκη το αδιέξοδο αυτό υπερβαίνεται όταν κατανοείται ο βαθμός συσχετισμού βυζαντινής με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Πολύ συχνά το Βυζάντιο, θεωρούμενο ως πεδίο αποδοχής των ελληνικών επιδράσεων της κλασικής περιόδου, έχτισε έναν θρησκευτικό οργανισμό διαρθρωμένο στη βάση των επιρροών της ελληνικής φιλοσοφικής συνείδησης. Απέναντι σε ασιατικής προέλευσης αιρέσεις για παράδειγμα, η αντίσταση δεν επιτελείται μονομερώς: η ορθοδοξία δεν υψώνεται μόνη της απέναντι στις αιρετικές απειλές, αλλά χαίρει υποστήριξης από την ελληνική παράδοση με την οποία συνδιακουμαίνεται.⁸ «[...]

⁵ Γεώργιος Αραμπατζής, *Για το επιστημονικό πεδίο της Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 15.

⁶ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Η φιλοσοφία εις το Βυζάντιο*, Εν Αθήναις 1992, σ. 22.

⁷ Γεώργιος Αραμπατζής, *Για το επιστημονικό πεδίο της Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 14.

οι Βυζαντινοί θα ψάξουν στους Έλληνες φιλοσόφους για να βρουν τους όρους, κάποτε και το υλικό, για τη λογική διάρθρωση της θρησκευτικής ουσίας του Χριστιανισμού.»⁹

Ο χειρισμός της φιλοσοφίας στο πλαίσιο της χριστιανικής σκέψης

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως η χριστιανική σκέψη μοιάζει με ένα πεδίο εισροής ιδεών με προέλευση από την ελληνική παράδοση, ένα πεδίο που αφενός αναζητά ερείσματα για τη δική του μοναδική διάρθρωση και αφετέρου, αναμορφώνει τις εισερχόμενες επιρροές στη βάση των ιδιαίτερων αναγκών του. Η κλασική αρχαιότητα, στο επίπεδο της παιδείας, αντιλαμβάνεται δύο είδη του επιστητού, τη φιλοσοφία και τη ρητορική. Ο ανταγωνισμός αυτός όντας ήδη ανοιχτός από εκείνη την εποχή, μεταλαμβάνεται στο βυζαντινό πλαίσιο της χριστιανικής σκέψης, καθώς μάλιστα, πολύ συχνά ο φιλοσοφικός στοχασμός των προγενέστερων προσλαμβάνεται από τους Βυζαντινούς ως ένα από τα μεγαλύτερα ατοπήματα της σκέψης.¹⁰ Η βυζαντινή παιδεία, η οποία είναι αυστηρά προσανατολισμένη στις Γραφές, θα ενδώσει στην καλλιέργεια της ρητορικής, καθώς πολλοί από τους Πατέρες της Εκκλησίας έχουν λάβει τη μόρφωσή τους υπό τη διδασκαλία σοφιστών.¹¹ Επομένως δεν φαντάζει αξιοπερίεργο το γεγονός ότι ο χριστιανικός λόγος συντίθεται ως ένας κηρυγματικός λόγος. Η επισήμανση της ανωτερότητας του ρήτορα έναντι του φιλοσόφου καταδεικνύει σύμφωνα με τον Τατάκη ότι ο λόγος αναδεικνύεται «λιγότερο στη σχέση του με το αντικείμενο και περισσότερο στη σχέση του με τον ακροατή.»¹²

Αφήνοντας τη διάκριση φιλοσοφίας-ρητορικής στον τομέα της παιδείας και των εκπαιδευτικών ιδανικών, ο χριστιανικός λόγος όπως αυτός χρησιμοποιείται για την κατοχύρωση και την επικράτηση της χριστιανοσύνης είναι ένας καθαρά υπερβατολογικός λόγος που προσπαθεί να αποποιηθεί την ανθρωπινότητά του, στοχεύει δηλαδή στο να χρησιμοποιείται ως μέσο προς τη Θεία Αποκάλυψη. Η λειτουργία του δηλαδή δεν έγκειται στην ανάπτυξη αυτόνομων συλλογισμών που προάγουν τεκμήρια και στοχασμό, δεν είναι δηλαδή αναζητητική, καθώς η μία και μοναδική αλήθεια είναι ήδη υπαρκτή και ορισμένη. Αυτό που διαρκώς εκκρεμεί είναι η αποκάλυψή της. Η έννοια της αποκαλυπτικότητας στη χριστιανική σκέψη

⁸ Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, ό.π., σ. 36.

⁹ Στο ίδιο, σ. 37.

¹⁰ André Guillou, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, μτφρ. Paolo Odorico, Σμαράγδα Τσοχανταρίδου, Αθήνα 1996, σ. 371.

¹¹ Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, ό.π., σ. 33.

¹² Στο ίδιο.

μετατρέπει τον λόγο και τις σχετικές λειτουργίες του σε διαδικασίες που θα οδηγήσουν με κάποιον τρόπο στη θεία φώτιση.¹³

Η χριστιανική σκέψη προϋποθέτει ανθρώπινες υπάρξεις οι οποίες πραγματοποιούν μία στροφή εσωτερίκευσης και κατανόησης του πνευματικού βάθους που εγκλείει η ψυχή.¹⁴ Η ενατένιση αυτή των εσώτερων και η αναγκαιότητα με την οποία αυτή διακηρύσσεται, επεξηγεί τους λόγους για τους οποίους η χριστιανική γλώσσα μορφοποιείται έτσι ώστε να λειτουργεί ως οδηγός για να αχθεί ο άνθρωπος στην Αποκάλυψη και γιατί δεν υπάρχει εμμένεια στη λογική εγκυρότητα και την αποδεικτικότητα του λόγου. Ο άνθρωπος δεν νοείται ως μία εξατομίκευση αλλά διαπιστώνεται στην ολότητα του, μία υπαρξιακή κατάσταση που είναι συλλήψιμη μόνο μέσω του προσδιορισμού του ως προς τον Θεό. Έτσι η γλώσσα γίνεται ένα όργανο που, υπαγόμενο στις Γραφές, ακολουθεί μία διαδρομή με «προκαθορισμένη» κατεύθυνση: την Αποκάλυψη.¹⁵ Κατ' αυτόν τον τρόπο διαφαίνεται μία δυαδικότητα ως προς τα είδη λόγου που αναπτύσσει η βυζαντινή διανόηση. Από τη μία πλευρά γίνεται χρήση της ρητορικής επιχειρηματολογίας, όσον αφορά πρώτον τους παιδευτικούς σκοπούς και δεύτερον την παρακολούθηση των διδασκαλιών των Γραφών με τον λόγο να αποβαίνει σε κήρυγμα, και από την άλλη πλευρά υπάρχει εκείνο το είδος λόγου που σχετίζεται αποκλειστικά με την αποκαλυπτική διάσταση της θεολογίας. Ο Μιχαήλ Ψελλός τον 11^ο αιώνα θα προβεί στην εν λόγω απόφαση, ότι δηλαδή η γνώση εκτείνεται επάνω σε δύο κατευθύνσεις, διαχωρίζοντας τη ρητορική και τη φιλοσοφία από τη μυστική σοφία των Πατέρων της Εκκλησίας,¹⁶ δίνοντας φυσικά το προβάδισμα στη δεύτερη κατεύθυνση.

Οι χριστιανοί φιλόσοφοι θα προχωρήσουν σε μία πιο εξειδικευμένη ειδολογική διάκριση της φιλοσοφίας. Το ένα είδος φιλοσοφίας θα ονομαστεί «ἔσω», «ἡμετέρα» ή «καθ' ἡμᾶς» και το άλλο «ἔξω» φιλοσοφία.¹⁷ Η «ἔσω» φιλοσοφία παρουσιάζεται ως μία σωτηριολογικής υφής δραστηριότητα με παράλληλη παιδευτική ιδιότητα αλλά με κυρίως απολυτρωτική επενέργεια, κάτι που την διαφοροποιεί από την «ἔξω» φιλοσοφία, η οποία περιορίζεται ως επί το πλείστο στους παιδευτικούς της σκοπούς. Το πρώτο είδος φιλοσοφίας λοιπόν καταγίνεται με την αποκαλυπτική αλήθεια και στηρίζεται στα «ὑπὲρ λόγον γεγονότα».¹⁸

¹³ Στο *ίδιο*, σ. 26-27.

¹⁴ André Guillo, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, ό.π., σ. 454-455.

¹⁵ Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, ό.π., σ. 28.

¹⁶ André Guillo, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, ό.π., σ. 372.

¹⁷ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Η φιλοσοφία εις το Βυζάντιο*, ό.π., σ. 22-23.

¹⁸ Στο *ίδιο*, σ. 24.

Αυτού του είδους η φιλοσοφία επιτάσσει έναν νέο τρόπο χειρισμού των κατηγοριών του εσωτερικού και του εξωτερικού. Ο Χριστιανισμός ως τομή στην έννοια της εσωτερίκευσης προσφέρει μία νέα προσέγγιση του αισθητικού. Κατά την κλασική εποχή, ως προς την πρόσληψη του αισθητικού, υπάρχει μία διευκρινισμένη ισορροπία μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού, ενώ κατά τα χριστιανικά δεδομένα συντελείται, θα έλεγε κανείς, μία συναίρεση των δύο αυτών ποιοτήτων, οι οποίες προσαρμόζονται σε μία εσωτερική κίνηση.¹⁹ Στο έργο του, *Στη χώρα των στοχασμών*, ο Τατάκης αναγνωρίζει τη διττότητα που χαρακτηρίζει το Εγώ²⁰, πρωτίστως, και το πνεύμα δευτερευόντως, ή ενδεχομένως και τα δύο ταυτόχρονα χωρίς βαθμούς προτεραιότητας. Η σημαντική ασυμφωνία ως προς την ύπαρξη Χριστιανικής φιλοσοφίας και της πεποίθησης ότι κάτι τέτοιο μόνο αντιφάσεις θα μπορούσε να προκαλέσει, φαίνεται να υποστασιοποιείται στην εργασία του Τατάκη, ο οποίος γνωστοποιεί τη διάκριση των δυνατοτήτων του πνεύματος, όντας ενίοτε τέτοιο που θέτει τον εαυτό του στο κέντρο, εξετάζοντας έναν-έναν τους δεσμούς που ενέχονται στις σχέσεις του με οτιδήποτε άλλο, κι άλλοτε ως ευρισκόμενο σε σημεία διάφορα του κέντρου του, όπου ως εφελθήρια χρησιμοποιεί, όχι το προσωπικό του σημείο αναφοράς, αλλά των ετέρων, που θα του υποδείξουν ξανά το δρόμο προς το Εγώ του. Στο πρόβλημα συνύπαρξης Χριστιανισμού και Φιλοσοφίας, θα μπορούσε κανείς να αντιστοιχήσει τα δύο αυτά στις διάφορες δυνατότητες του πνεύματος, προκειμένου να κατανοήσει αν τελικά μπορούμε να μιλάμε για μια τέτοια σύζευξη. Όπως άλλωστε σημειώνει ο Τατάκης, στον κόσμο της αλήθειας, το Εγώ φτάνει σε βέβαια συμπεράσματα που αφορούν στην αλήθεια του, και αποφεύγει κινδύνους παρανοήσεων όταν ξεχνά τον εαυτό του και λειτουργεί μονάχα ως πνεύμα (Χριστιανισμός). Επειδή όμως το Εγώ δεν μπορεί να βρίσκεται πάντοτε σε λήθη, ενίοτε «ξυπνά» και πραγματώνει αναζητήσεις εκτεινόμενες άλλοτε επάνω σ' ολόκληρο το σύμπαν, κι άλλοτε επάνω στην ανθρωπότητα (Φιλοσοφία).²¹

Επίλογος

Η βυζαντινή φιλοσοφία φαίνεται λοιπόν να αποτελεί μία ιδιαίτερη σύμπλεξη των αναδυόμενων επιταγών του Χριστιανισμού και των προσφερόμενων από τον ελληνικό κόσμο φιλοσοφικών ιδεών. Το βυζαντινό

¹⁹ Γεώργιος Αραμπατζής, *Για το επιστημικό πεδίο της Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 23.

²⁰ Γεώργιος Αραμπατζής, *Βυζαντινή Φιλοσοφία και Εικονολογία*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2012, σ. 56.

²¹ Στο ίδιο, σ. 53-57.

φιλοσοφικό πλαίσιο αποτελεί ένα πεδίο που διαμορφώνεται βασιζόμενο σε συνιστώσες ποικίλων μεγεθών, με αποτέλεσμα να μην εμπίπτει σε ερμηνείες βασιζόμενες σε έναν ορθολογισμό ή ηθικισμό, ερμηνευτικές αρχές οι οποίες ανήκουν στον νεωτερικό λόγο. Μελετητές όπως ο Collingwood, έχουν υποστηρίξει ότι προκειμένου μία περίοδος να μπορέσει να καταστεί απτή και να γίνει αντικείμενο έρευνας, θα πρέπει να υποτεθεί μία σειρά ερωτήσεων και αποκρίσεων που θα λειτουργούν ως υποθετικό πλαίσιο για την ανάλυση του εκάστοτε αντικειμένου. Μία ακόμη διάκριση η οποία μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση και την οριοθέτηση των εκφάνσεων του βυζαντινού φιλοσοφικού στοχασμού, ο οποίος φαίνεται να παραπαίει κατά την επαφή του με τη θεολογία, είναι η καντιανή διάκριση ανάμεσα σε «σχολειαστική» και «κοσμοπολιτική» φιλοσοφία. Ο τρόπος επομένως με τον οποίο η φιλοσοφία έγινε αντικείμενο χειρισμού κατά τα βυζαντινά χρόνια επαφίεται κάπου μεταξύ των δύο αυτών πόλων. Από τη μία πλευρά οι φιλοσοφία αντιμετωπίζεται ως παιδευτικό ιδανικό και από την άλλη περιλαμβάνεται στις θεολογικές διεργασίες. Η φιλοσοφία ως η επιστήμη που ερευνά τις δυνατότητες του επιστητού και καταπιάνεται με υπερβατικές έννοιες σε μία προσπάθεια να ερμηνεύσει τον κόσμο και να αναδείξει τις ανώτερες διεργασίες της νόησης, εμπλέκεται σε μία διαδικασία συμφορμού με τη θεολογία. Στις κατώτερες επιστημολογικές βαθμίδες (σχολειαστική φιλοσοφία) τον πιο καίριο ρόλο έχουν η σοφιστική, η ρητορική και η γραμματική. Ο ρόλος της φιλοσοφίας εν προκειμένω φαίνεται να προσιδιάζει περισσότερο στο θεολογικό εγχείρημα, που είναι η χαρισματική Θεία Αποκάλυψη.